

İTALYAN TİPOMORFOLOJİ EKOLÜ PERSPEKTİFİNDE BEYOĞLU TARİHİ ÇEKİRDEK GELİŞİMİNİN KUTUP-ROTA BİLEŞENLERİ ÜZERİNDEN İNCELENMESİ

Şebnem Çebi¹, Eren Kürkçüoğlu²

¹İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, cebis17@itu.edu.tr.

²İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, ekurkcuoglu@itu.edu.tr.

ÖZET

Kent dokusu, yerleşimin sosyo-ekonomik, kültürel ve politik yapısı doğrultusunda şekillenen bir sürecin ürünüdür; bu sebeple zamanla kentsel dinamiklerin değişmesiyle birlikte dönüşmekte ve evrimlemektedir. Kent morfolojisi çalışmaları ise dokunun oluşum ve dönüşüm sürecini dokunun bileşenleri aracılığıyla inceleyerek toplumdaki değişimin fiziki mekâna yansımaları okumaya odaklanmaktadır. Kent morfolojisinde İtalyan ekolü, geliştirdiği tipomorfolojik yaklaşımla dokunun günümüzdeki formunu tarihsel faktörlerle gelişen oluşum süreciyle ilişkili olarak ortaya koymayı hedeflemektedir. Tipomorfolojik yaklaşıma göre dokunun oluşumu kutup noktalarıyla başlayıp sonrasında kutup noktaları arasındaki bağlantı matris rotalar ile kurulmaktadır. Zamanla rotaların arasında kalan alanlarda yapılar ve yapıların açık alanlar oluşmakta ve yerleşimlerin oluşum ve dönüşüm süreci sürekli olarak devam etmektedir.

Bu çalışmanın amacı, İstanbul en eski yerleşimlerinden biri olan Beyoğlu tarihi çekirdeğinin ilk yerleşim sürecinden günümüze kadar olan tarihsel gelişimini İtalyan ekolünün tipomorfolojik yaklaşımı ile incelemektir. İlk yerleşim izlerinin MÖ. 300'lü yıllara dayandığı Beyoğlu, tarih boyunca Roma, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerine tanıklık etmiş, özgün ve çok katmanlı bir dokuya sahip bir yerleşimdir. Tarihsel süreç içinde gerçekleşen birçok sosyal, kültürel ve politik kırılma noktası, kent dokusunun dönüşüm ve gelişim sürecini etkilemiş ve doku katmanlarının / bileşenlerinin zenginleşmesine olanak sağlamıştır. Öncesinde çok düşük yoğunluklu kırsal bir yerleşim olan Beyoğlu, günümüzde İstanbul'un turizm ve kültür merkezi olan yoğun yapılaşmış bir kentsel alana dönüşmüştür. Tipomorfolojik yaklaşımın kutup ve rota bileşenleri üzerinden yapılan incelemeler doğrultusunda Beyoğlu tarihi kent dokusunun ilk olarak Haliç kıyısında olduğu, 8. yüzyılda Galata'dan Tophane kıyılarına kadar sur içinde geliştiği, 15. yüzyılda sur dışında Galatasaray Lisesi, Tophane ve Mevlevihane iç kutupları etrafında genişlediği ve 16-17. yüzyıllarda Cadde-i Kebir etrafında yayılmaya başladığı görülmektedir. 18-19. yüzyıl itibarıyla artan nüfus ile beraber sosyo-kültürel yapı zamanla değişmiş, yerleşim

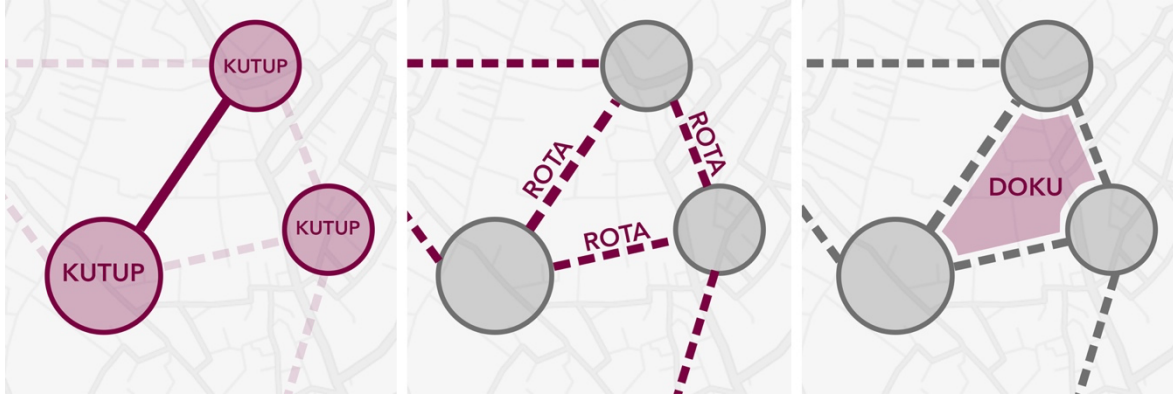
lekesinin matris rotalar ve iç kutuplar etrafında yayılmasıyla Beyoğlu tarihi çekirdeği 20. yüzyılın sonuna doğru tamamen yapılaşmış bir alana dönüşerek gelişim sürecini tamamlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Beyoğlu, kentsel gelişim süreci, kutuplar ve rotalar, tipomorfolojik yaklaşım.

GİRİŞ: TIPOMORFOLOJİK YAKLAŞIM, KUTUP-ROTA BİLEŞENLERİ VE DOKU GELİŞİMİ

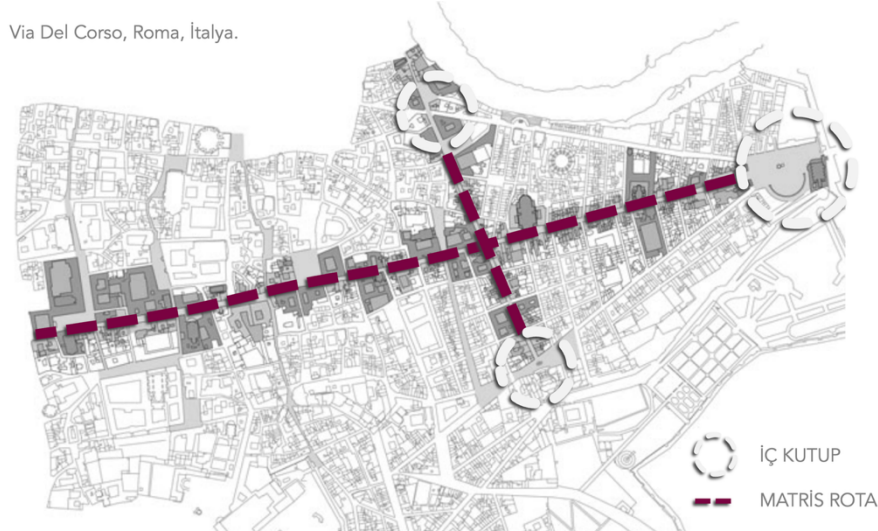
Kent yerleşimleri kuruldukları günden itibaren yapım-yıkım, değişim ve dönüşüme tabilerdir. Bu değişim kentleri oluşturan doğal çevre, fiziki doku ve sosyo-kültürel yapı katmanlarında eş zamanlı gelişmekte ve her katmanda yaşanan değişim bir diğerini etkilemektedir. Kent dokusunun oluşum ve gelişim sürecini ortaya koymaya odaklanan kent morfolojisi çalışmaları her ne kadar fiziki formdaki dönüşümlerin izini sürmekte olsa da bu dönüşümün sosyo-kültürel bağlamdan ve tarihi geçmişten kopartılarak okunmasını imkânsız kılmaktadır. Her kent dokusu, toplumun sosyal yapısının, planlama politikalarının ve tasarım yaklaşımının sürekli olarak değişime uğradığı bir tarihsel sürecin ürünü olarak meydana gelmektedir. Dokunun gelişim eğilimleri ve dinamikleri dönemlerin değişen sosyo-ekonomik ve politik durumuyla ilişki olduğundan, “kent dokusunun oluşumu de dönüşümü sürekli, doğrusal ve kesintisiz bir gelişim süreci değildir” (Strappa vd., 2023).

Kent morfolojisinde İtalyan ekolü, “dokunun gelişim sürecini irdelemek adına sistematik bir yaklaşım geliştirmenin yollarını aramaktadır” (Kristjánsdóttir, 2019). İtalyan ekolü, kent dokusunun tarihsel süreçte birlikte ortaya çıkışındaki planlama ve mimarlık prensiplerinin mantığını anlamaya odaklanmaktadır (Menghini, 2002). Bununla birlikte, kent formunun gelecekteki gelişimini öngörmenin ve tasarımla bu gelişime yön vermenin temelini tarih okumasından geçtiğinin altını çizirken “geçmiş ve gelecek arasındaki benzerlikleri ortaya koymayı amaçlamaktadır” (Scheer, 2016). İtalyan ekolünün temeli oluşturan tipomorfolojik yaklaşım kent dokusunu oluşturan tip ve tipolojilerin, yani canlı bir organizma olan dokuyu oluşturan hücrelerin tarihsel süreçte insanın müdahalesiyle değiştiği, dönüştüğü ve adapte olduğunu ortaya koymaktadır (Oliveira, 2016). Bu yaklaşıma göre kent morfolojisi kutuplar, rotalar ve dokular olmak üzere üç temel bileşenden oluşmaktadır. Kentler önce kutup noktalarının oluşmasıyla gelişmeye başlamakta ve kutup noktaları etrafında hem yerleşimin gelişmesini hem de rotaların oluşmasını tetiklemektedir (Strappa, 2018). Kutup noktaları kent dokusu içindeki çekim noktaları olmakla birlikte dokunun içinde insanı yönlendirirler (Maretto ve Scardigno, 2016). Rotalar, kutup noktalarının arasındaki bağlantıyı sağlar ve rotaların sınırlandığı alanları dokular yani yapılar ve açık alanlar oluşturur. Muratori okulu kutuplar, rotalar ve dokuları da kendi içinde sınıflara ayırmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Tipomorfolojik yaklaşımda kutup, rota ve doku.

İç kutuplar kendi etrafında yerleşimin oluşmasına ve gelişmesine yön veren odak noktaları olup dini tesisler, eğitim tesisleri gibi nüfus çeken kentsel kullanımlar iç kutup rolü üstlenmektedir (Maretto ve Scardigno, 2016). Yerel iç kutuplar ise kullanım olarak konutlardan farklılaşan yapılardan oluşan çekim noktaları olmakla birlikte halihazırda gelişmiş dokuların içinde de yeni yerel iç kutuplar yaratılabilmektedir. Dış kutuplar ise genellikle yerleşimleri sınırlandıran ya da sınırlarını tanımlayarak dokunun çeperinde konumlanan morfolojik öğelerdir (Maretto ve Scardigno, 2016). Kutup noktalarını oluşturan yapılar doku içinde mimari özellikleri ve fiziki yapısı, kullanımları, çevresiyle kurduğu ilişki bakımında diğer yapılardan ayrılarak nirengi özelliği göstermektedir. Rotalar kendi içlerindeki hiyerarşiye göre matris rota, yapı rotası, bağlayıcı rotalar ve yeniden yapılandırıcı rotalar olmak üzere ayrılmaktadır (Cataldi, 2018; Maretto ve Scardigno, 2016).

Şekil 2. İç kutup ve matris rotaların mekânsal bağlantısı (Strappa, 2018'den uyarlanmıştır).

Matris rotalar iç kutupları birbirine bağlayan ana ulaşım aksı, yapı rotaları ise matris rotalar arasındaki bağlayıcı aks karakteri göstermektedir (Şekil 2). Bağlayıcı rotalar yapı rotalarını birbirine bağlayıp yapı adalarını tanımlamaktayken, yeniden yapılandırıcı rotalar mevcut doku içinde yeni oluşan kutupları

bağlarken dokunun formunu değiştiren rotalara karşılık gelmektedir (Strappa, 2018). Dokular parsellerden, yani yapı ve açık alanlarının konumlanacağı tanımlı alanlar oluşmakta (Strappa, 2018), yapılar ise kullanımlarına göre temel yapılar ve özel yapılar olarak sınıflandırılmaktadır. Temel yapılar konut kullanımına uygun yapıları temsil ederken özel yapılar ticaret, yönetim, eğitim gibi fonksiyonların özgün mekân kullanım ihtiyaçlarına göre tasarlanan yapıları belirtmektedir.

İtalyan ekolünün kent dokusunu kutup ve rotalar üzerinden analiz eden tipomorfolojik yaklaşımı, kentlerin oluşum ve gelişim sürecini aşamalar halinde irdeleme imkânı sunmaktadır. Kentin tarihi geçmişiyile ilgili okumalar yapmak, dokunun hangi kutuplar etrafından gelişmekte olduğunu ve rotalar aracılığıyla hangi yöne doğru yayıldığını yorumlama imkânı sunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Beyoğlu tarihi çekirdeği kent dokusunun tarihsel gelişimini tipomorfolojik yaklaşımın kutup ve rota bileşenleri üzerinden ortaya koymaktır. Bu bağlamda tarihi kent merkezinde Galata, Pera, Tophane ve Cihangir'in oluşturduğu alt bölgeyi merkeze almakta, dokunun oluşum ve gelişimi ilk yerleşimin kurulduğu 4. yüzyıldan günümüze, 21. yüzyıla kadarki tarihsel süreç üzerinden irdelenmektedir. Dokunun gelişim süreci kent formunun iç kutup, yerel iç kutup, dış kutup, matris rota ve yapı rotası bileşenleri üzerinden analiz edilmekte olup çalışmanın ölçeği gereği yapı adası ve bina ölçeğindeki diğer öğelere (bağlayıcı rota, temel yapı, özel yapı) odaklanılmamaktadır.

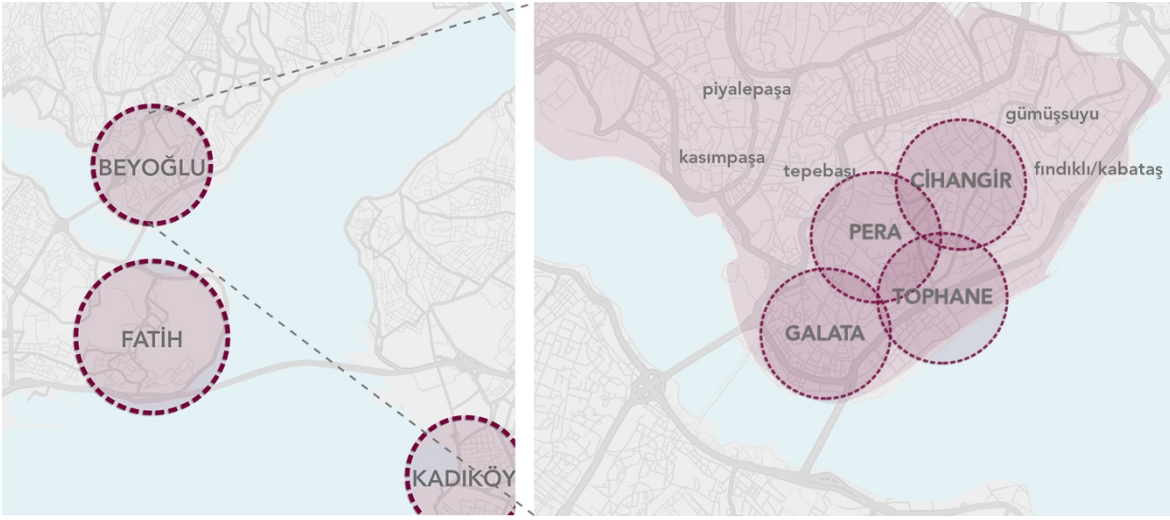
2. Beyoğlu Tarihi Çekirdeğinin Oluşum ve Gelişim Süreci

İstanbul kenti Roma, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarına başkentlik yapmış bir şehir olarak çağlar boyu farklı medeniyetlerin sosyal yaşantıları, günlük ihtiyaçları, mekân kullanım alışkanlıkları ve tasarım yaklaşımlarıyla gelişmiş ve dönüşmüştür. İstanbul'daki ilk yerleşim M.Ö. 660larda Kalkedon adıyla Kadıköy kurulmuş (Kütükçü, 2014), bundan 17 yıl sonra da tarihi yarımada (günümüz Fatih ilçesinde) ilk yerleşimlerin izine rastlanmıştır. Tarihi yarımada'nın karşısında, yani Beyoğlu'nda ise M.S. 300lerde yerleşim dokusu oluşmaya başlamıştır (Müller-Wiener, 2001). İlk kurulan yerleşimden bugüne kadar Beyoğlu'nun kent dokusu bir yandan istilalar, savaşlar ve afetlerle yıkıma uğrarken bir yandan da yeni yerleşen toplumlar ve artan nüfusla yeniden inşa edilmiştir.

1267'de Venediklilerin şehir kalıntıları üzerine yerleşen Cenovalılar döneminde liman etrafında bir ticari merkez oluşmuş, kent dokusu 1303'te inşa edilmeye başlanan sur içinde gelişmiştir (Akin, 1998). 1453'te Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim merkezini tarihi yarımada kurmasıyla çoğunlukla gayrimüslimlerin yaşadığı ve ticaret yaptığı bir yerleşime dönüşmüştür. Her ne kadar 1490larda sur dışındaki ilk Müslüman mahalleri kurulmaya başlansa da 1560lardan sonra farklı memleketlerden elçilerin ve tüccarların Beyoğlu'na yerleşmesiyle kozmopolit bir yapıya bürünmüştür (Genim, 2004). Beyoğlu 1850lerde dış ticaretin merkezi olmasından dolayı İstanbul'un bir alt merkezi rolünü üstlenmiştir. 1800lerin sonunda altın çağını yaşayan Beyoğlu genellikle üst gelir grubundan gayrimüslim ve azınlıkların oluşturduğu bir topluma sahipken 1923'te Cumhuriyet'in ilanı sonrası zorunlu göçle sosyal yapısı değişime uğramıştır. Azınlıkların terk ettiği konut ve çalışma alanlarının bir kısmına daha düşük gelirli yerli Müslüman halk yerleşmiş, 1950 sonrası Anadolu'dan gelen göçle kentin nüfusu hızla artmıştır (Dökmeci ve Çıracı, 1990). 1985 yılında kentsel sit alanı ilan edilen tarihi merkez, 1990lar sonrası kentsel politikalarla hem korunup restore edilmeye hem de kültür-turizm merkezi kimliği kazanmaya başlamıştır. Günümüzde Beyoğlu tarihi merkezi, ticaret ve turizm faaliyetlerinin konuta kıyasla baskın olduğu oldukça yoğun yapılaşmış bir alt merkez karakterine sahiptir.

Beyoğlu'ndaki ilk yerleşim Haliç kıyısına yakın bir konumda Galata civarı kurulmuş olsa da kent zamanla boğaz kıyısına ve yamaçlara doğru büyümüş ve yerleşim lekesi 15. yüzyılda Osmanlı dönemiyle Pera, Tophane, Cihangir, Fındıklı, Piyalepaşa, Kasımpaşa ve Tepebaşına doğru yayılmıştır. Dolayısıyla günümüzde Beyoğlu'nun tarihi çekirdeği olarak tanımlanan alan Haliç ve Boğaz kıyılarına doğru gelişmiş geniş bir alanı tariflese de bu çalışma kapsamında tarihi merkezin Galata, Pera, Tophane ve Cihangir semtlerinin/alt bölgelerinin kutuplar ve rotalar bağlamındaki tarihsel gelişimi incelenmiştir.

- Galata - Haliç kıyısıyla Şişhane arasındaki yamaçta eski Galata surlarının iç bölgesi.
- Pera - Şişhane ve Taksim arasında İstiklal Caddesi boyunca gelişmiş bölge.
- Tophane - Pera'nın güney yamaçları ve boğaz kıyısı boyunca gelişmiş bölge.
- Cihangir - Tophane'nin kuzey doğusunda Taksim'e doğru gelişmiş bölge (Şekil 3).

Şekil 3. Çalışma alanının konumu ve alt bölgeleri.

3. Kutup ve Rotalar Etrafında Beyoğlu Tarihi Çekirdek Dokusunun Gelişim Etapları

Beyoğlu tarihi çekirdeği kent dokusunun 4. yüzyıldan günümüze kadarki gelişimi; iç-dış kutuplar, matris ve yapı rotaları bağlamında ve doku gelişimini etkileyen kırılma noktaları ile elde edilen haritalar / diğer yazılı kaynaklar doğrultusunda belirtilen zaman dilimleri üzerinden 8 dönemde incelenmiştir: (I) 300-1250 yılları arasında kent dokusunun oluşumu ve gelişimi (950 yıl), (II) 1250-1450 yılları arasında kent dokusunun gelişimi (200 yıl), (III) 1450-1550 yılları arasında kent dokusunun gelişimi (100 yıl), (IV) 1550-1650 yılları arasında kent dokusunun gelişimi (100 yıl), (V) 1650-1750 yılları arasında kent dokusunun gelişimi (100 yıl), (VI) 1750-1850 yılları arasında kent dokusunun gelişimi (100 yıl), (VII) 1850-1950 yılları arasında kent dokusunun gelişimi (100 yıl), (VIII) 1950-2025 (günümüz) yılları arasında kent dokusunun gelişimi (75 yıl).

Beyoğlu'ndaki ilk yerleşimler milattan önce 300'lü yıllara dayansa da (Müller-Wiener, 2001), kentin yüzyıllar boyunca yaşadığı istila ve yıkımlar kent dokusunun sürekliliğini ve gelişmesini sekteye uğratmıştır. M.S. 4. yüzyılda Haliç kıyısında gelişen yerleşim forum, tiyatro, kilise ve surlar gibi temel kentsel donatılardan oluşmaktadır. Kent dokusunun en önemli ögesi savunma yapıları olmuş, 474 yılında Galata Kulesi ve 578 yılında Galata Kalesi Haliç ve Galata kıyılarının gözetilmesi amacıyla inşa edilmiştir (Anadol ve Arıoğlu, 2004; Genim, 2004). Temelleri günümüze kadar ulaşan tek yapı olan Arap Cami 716 yılında sefere giden

İtalyan Tipomorfoloji Ekolü Perspektifinde Beyoğlu Tarihi Çekirdek Gelişiminin Kutup-Rota Bileşenleri Üzerinden İncelenmesi

Emevi komutanı tarafından inşa edilmiştir (Genim, 2004; Akıncı, 2018). Bu yapının o dönemki yerleşim dokunun merkezinde olduğu ve dokunun sonraki dönemlerde bu odak etrafında büyüdüğü göz önünde bulundurulduğunda, Arap Cami kent dokusunun günümüze ulaşan ilk iç kutup noktası olmuştur. İç kutubun oluşması yaklaşık olarak 8. yüzyılda yerleşimin merkezinden Beşiktaş'a ve Sarıyer'e kadar uzanan ve kıyı yerleşimleri bağlayan matris rotayı ortaya çıkarmıştır (Şekil 4).

Şekil 4. 300-1250 yılları arasında kent dokusundaki gelişim.

3. ve 13. yüzyıl arasında geçen bin yıllık süreçte kentin dokusu istilalarla yıkılmaya ve yeniden inşa edilmeye devam etmiştir. 1260'lı yıllarda bir Ceneviz yerleşimine dönüşen Beyoğlu (Marmara, 2019), inşa edilen dini yapılar, yönetim birimleri ve ticari alanlarla büyümeye başlasa da savunma yapıları kent dokusunun gelişimi yönlendirmiş ve sınırlandırmıştır. Her ne kadar Arap Cami'nden dönüştürülen St. Domenico Kilisesi (1267) yerleşimde bir iç kutup özelliği göstermeye devam etse de Haliç kıyısında inşa edilen han, yönetim yapıları ve loggia (1260) yeni bir iç kutup oluşturarak etrafındakini dokunun büyümesini tetiklemiştir (Genim, 2004; Akıncı, 2021). 1303 yılında yapımına başlanan Galata Surları bir dış kutup olarak dokunun büyümesini yönlendirmiş, kent dokusu sur içindeki matris rota etrafında Haliç ve Karaköy yönüne doğru genişlemiştir. Bunun yanı sıra, Ceneviz Sarayı'nın (1304) inşasıyla beraber günümüzde Voyvoda Caddesi olarak bilinen yapı rotası da oluşmuştur (Gülenaz, 2004) (Şekil 5).

Şekil 5. 1250-1450 yılları arasında kent dokusundaki gelişim.

1453'te Osmanlı'nın İstanbul'u fethinin ardından Galata surlarının bir kısmı sembolik olarak yıkılmış (Akın, 1998), fakat yıllar içinde tekrar inşa edilmiştir. Fakat, bazı ticari faaliyetlerin surların dışında kıyı kenarında yer seçtiği göz önünde bulundurulduğunda, surlar dış kutup olarak yerleşimi sınırlandırıcı niteliğini kaybetmiştir. Sur içinde fetih öncesi kurulmuş gayrimüslim yerleşimlerinin dokusu bu yıllarda büyürken sur dışında kurulan müslüman mahalleriyle de Beyoğlu'nun tarihi çekirdeğinin nüfusu artmıştır (Genim, 2004). 1470'lerde bir askeri sanayi tesisi olarak inşa edilen Tophane etrafında yerleşim gelişmiş ve Firuzzağa Cami inşa edilmiştir (Kuban, 2020; Akıncı, 2018; Müller-Wiener, 2001). Tophane'nin yanı sıra Beyoğlu yamaçlarında kurulan eğitim yapısı Galata Sarayı (1481) ve dini donatı Mevlevihane (1491) sur dışında parçalar halinde yerleşimlerin gelişmesine öncü olmuştur (Kuban, 2013; Müller-Wiener, 2001). Dolayısıyla Tophane, Galata Sarayı ve Mevlevihane birbirinden farklı kullanımları olmalarına rağmen Müslüman nüfusu çekmiş ve etrafında gelişen dokuyu tetikleyen birer iç kutup niteliği kazanmışlardır. Yerleşim lekesi kuzey-doğuya doğru genişlemeye başladığından sur içini sur dışındaki kutuplarla bağlayan matris rota olarak Cadde-i Kebir oluşmuştur. Kentte Hristiyan egemenliğinin son bulmasına istinaden artık yoğun yerleşim dokusunun içinde kalan St. Domenico Kilisesi yeniden Arap Cami adını almış (Marmara, 2019; Akıncı, 2018), St. Michelle Kilisesi temelleri üzerine Kurşunlu Mahzen Cami inşa edilmiştir (Genim, 2004) (Şekil. 6).

Şekil 6. 1450-1550 yılları arasında kent dokusundaki gelişim.

1550lerde yerleşim kıyıya Tophane'ye kadar uzanmış ve yamaçlarda Cadde-i Kebir etrafında gelişmiştir. Osmanlı'nın bu yıllardaki dış ilişkilerinin kent dokusuna yansması, yeni elçiliklerin ana akslar etrafında yer seçerek birer yerel iç kutup yaratmasıyla olmuştur. 1527'de inşa edilen Venedik Sarayı (1527) ve Fransız Sarayı (1580ler) doğrudan yerleşimin oluşmasını tetikleyecek ana kutup noktaları olmasalar da doku içinde bir odak ve nirengi noktası olmalarından dolayı yerel iç kutup özelliği göstermiştir (İrez, 2004; Akıncı, 2018). Tophane kıyısında 1580'de inşa edilen Kılıç Ali Paşa Külliyesi (Kuban, 2013), halihazırda Tophane'nin etrafında gelişen yerleşimin lekesinin büyümesini ve kıyı boyunca Fındıklı'ya ve Cihangir sırtlarına doğru yayılmasını tetikleyen bir iç kutup rolü üstlenmiştir. Kıyıya paralel olarak Beyoğlu yamaçlarında Cadde-i Kebir etrafında gelişen doku ise yeni oluşan kutup Hüseyin Ağa Cami'ne (1597) genişlemiş (Genim, 2004; Akıncı, 2018), böylelikle yeni kutup noktalarının eklenmesiyle matris rota şekillenmeye devam etmiştir (Şekil 7).

İtalyan Tipomorfoloji Ekolü Perspektifinde Beyoğlu Tarihi Çekirdek Gelişiminin Kutup-Rota Bileşenleri Üzerinden İncelenmesi

Şekil 7. 1550-1650 yılları arasında kent dokusundaki gelişim.

1300lerden sonra sürekli olarak genişleme ve yayılma eğiliminde olan kent dokusu, 1650-1750 yıllarında da kıyıda Fındıklı'ya, kuzeyde Cadde-i Kebir'e doğru gelişmeye devam etmiştir. 1660 yılındaki Galata yangını sur içinde birçok yapının zarar görmesine neden olsa da Beyoğlu'nun ilk yerleşim yerlerinden biri olan Galata kıyılarında zamanla kent yeniden inşa edilmiştir (Türker, 2016). İstanbul'un, özellikle Beyoğlu'nun birçok medeniyetten insanı barındırdığı kozmopolit yapısı sonucu bu yıllarda matris rotalar etrafında gayrimüslimlere ait dini yapılar, okullar ve elçilikler inşa edilmeye devam edilmiştir. Bu yapılar doku içinde diğer konut ve ticaret yapılarından ayrışarak kendi toplumu için birer çekim noktası olmuş, böylece yerel iç kutup niteliği kazanmıştır. Cadde-i Kebir'in etrafındaki kent dokusunun genişleyerek Tophane kıyısındaki yerleşimle bütünleşmesi sonucu, iki önemli iç kutup noktasını ve matris rotayı bağlayan yapı rotası, Boğazkesen Caddesi şekillenmiştir (Kuban, 2020). Yerleşim lekesi büyüse de kent dokusu tamamen yapılaşmamış ve hala daha düşük yoğunluklu bir sayfiye alanı karakterine sahiptir. 1732'de artan nüfusun su ihtiyacını karşılamak için inşa edilen Taksim Maksemi hem matris rotayı hem de yerleşim lekesini bu yöne çeken bir kutup noktası olmuştur (Genim, 2004). Böylelikle Taksim Maksemi, diğer iç kutuplara yani Galata Sarayı'na Cadde-i Kebir ile, Tophane'ye de Sıraselviler Caddesi ile bağlanmıştır (Şekil 8).

Şekil 8. 1650-1750 yılları arasında kent dokusundaki gelişim.

1752 yılında dokunun iç kutuplarından biri olan Tophane'nin ve Kılıç Ali Paşa Külliyesinin önündeki meydan denize doğru genişletilmiş (Akin, 1998), yerleşim de doğuya, yani Fındıklı'ya doğru yayılmıştır. 1700lerin sonu ve 1800lerin başında farklı etnik gruplara ait dini yapılar ve eğitim yapıları matris rotalar ve yapı rotaları etrafında konumlanmaya devam etmiştir. Böylece matris rotalar hem iç kutupları birbirine bağlayarak hem de yerel iç kutupları çekerek kentin ana ulaşım akslarına dönüşmüştür. Her ne kadar Taksim Maksemî'nin doğusunda inşa edilen Topçu Kışlası (1806) bu dönemdeki yerleşimin çeperinde olmasından dolayı bir dış kutup olarak tanımlanabilir olsa da sonraki yıllarda etrafında kent dokusunun büyümesini ve genişlemesini tetikleyen bir iç kutba dönüşmüştür (Kuban, 2020). 1850lerde Unkapanı ve Galata köprülerinin inşasıyla Beyoğlu kıyısı boyunca devam eden matris rota Fatih'teki kutuplara bağlanmıştır (Kuban, 2020) (Şekil 9).

Şekil 9. 1750-1850 yılları arasında kent dokusundaki gelişim.

1857 kurulan 6. Daire Başkanlığı ile kent yeniden yapılanma sürecine girmiş (Akin, 1998); sokakların, açık ve kamusal alanların tasarımı ve kullanımı, ulaşım ve altyapı hizmetleri belediyece faaliyetlerinin gündeminde olmuştur. 1864 yılında Galata surları yıkılmış, her ne kadar surlar yerleşim için artık sınırlayıcı bir unsur olmasa da kent dokusunun dış kutbu ortadan kaldırılmıştır (Genim, 2004). 1870 yılındaki büyük yangın yerleşimde oldukça büyük bir yıkıma sebep olmuş (Dökmeci ve Çıracı, 1990; Ortaylı, 1995), Beyoğlu'ndaki ahşap yapıların çoğu zarar görmüştür. Konut yapılarından farklı olarak genellikle kagir inşa edilen çoğu okul, cami ve kilise yangına dayanıklı olduğundan konut yerleşimleri zarar görse de dokunun içindeki kutuplar varlığını sürdürmüştür. Yangın sonrası yeniden inşa süreci Pera'nın altın çağı olarak adlandırılmış, dış ticaret sonucu Beyoğlu'na yerleşen azınlıklar Cadde-i Kebir boyunca oteller, tiyatrolar, dükkanlar ve restoranlar inşa etmiştir (Türker, 2016). Böylece matris rota, Cadde-i Kebir, kent için bir ticaret merkezi ve çekim noktası haline gelmiştir. Her ne kadar Haliç kıyısından başlayıp Beşiktaş'a ve Sarıyer'e kadar uzanan kıyı rotasının oluşumu 8. yüzyıla dayansa da 1871 Azapkapı ve Beşiktaş arasında kurgulanan tramvay hattı kent dokusunun ana ulaşım aksı olan bu matris rotaya eklenmiştir (Küçükerman ve Kırac, 2004). 1875'te tamamlanan tünel hattıyla (Batur, 2001), Cadde-i Kebir'in son bulunduğu Şişhane ve kıyıdaki ticaret ve iş merkezi Karaköy arasındaki bağlantı sağlanmış, yeni bir yapı rotası yer

altında oluşturulmuştur. Aynı zamanda Beyoğlu sakinlerinin konut ve iş yerleri arasındaki ulaşım kolaylaştırılmıştır (Şekil 10).

Şekil 10. 1850-1950 yılları arasında kent dokusundaki gelişim.

1920lerden sonra yüksek bir nüfusa ve yoğun yoğun yapılaşmış bir dokuya sahip Beyoğlu'nda Cumhuriyetle birlikte değişen sosyal yapı fiziksel çevreyi de etkilemiştir. 1950lere kadar göç edip İstanbul'u terk eden gayrimüslimlerin konutlarının bazıları boş kalıp köhneleşmiş (Akıncı, 2019), bazıları da düşük gelirli Müslümanlar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. 1950lerden sonra sanayileşmenin İstanbul'da yarattığı iş imkanlarından yararlanmak isteyen nüfus İstanbul'a göç etmiş (Dökmeci ve Çıracı, 1990; Gül, 2012). Beyoğlu'nun halihazırdaki yapı stoğu nüfustaki aşırı artışa cevap veremeyince yeni inşa edilen taban alanı büyük, kat sayısı fazla yapılarla tarihi kent dokusunda bozulmalar başlamıştır (Çebi, 2025). Dönemin ulaşım politikaları gereği araç kullanımını önceleyen bir planlama anlayışı benimsenmiş, öncesinde matris rota boyunca Azapkapı-Beşiktaş arasında çalışan tramvay hattı kaldırılmıştır. Kaldırılan tramvay hattı yerine geniş bir bulvar inşa edilmiş, bulvar inşa edilirken tarihi dokunun bir kısmı yıkılmıştır (Gül, 2012). Bu sebeple yeni inşa edilen Kemeraltı ve Tersane Caddeleri her ne kadar matris rotanın güzergahını tamamıyla değiştirmese de mevcut dokuyu yeniden şekillendirdiğinden dolayı yeniden yapılandırıcı rota olmuştur (Şekil 11).

Şekil 11. 1950-2025 yılları arasında kent dokusundaki gelişim.

Yalnızca 1950lerde ulaşım politikalarıyla değil, aynı zamanda 1970-1980lerdeki planlama politikaları gereği inşa edilen çok katlı yapılarla kent silüetinde ve tarihi dokuda değişimler meydana gelmiştir (Gül, 2017). Yıllardır süre gelen tarihi kent dokusunun geçmiş mirası olduğu bilinci 1980-1990lı yıllarda oluşmaya başladığından, bu döneme kadar bazı özgün tarihi yapılar korunamamış, yıkılıp yerine yeni nüfusun ihtiyaçlarına ve mimari yaklaşımlara göre tasarlanan yapılar inşa edilmiştir (Çebi, 2025). Beyoğlu tarihi çekirdeği 1985 yılında kentsel sit alanı ilan edilmiş, 1986 yılında koruma planının hazırlanmasına yönelik çalışmaların yanı sıra özgün karaktere sahip tarihi yapılar tescillenmiş ve restorasyon çalışmaları başlamıştır (Özuz ve Dökmeci, 2006). Restorasyon çalışmaları kent dokusunun sağlıklılaştırması ve korunarak kullanılmasını sağlamasına rağmen, bazı yapıların konut yerine ticari amaçlarına kullanımına, yapı değerinde aşırı artışa ve düşük gelirli halkın yerinden edilmesine de sebep olmuştur. 2000li yıllardan itibaren İstanbul'da kültür turizmine yönelik faaliyetlere ve projelere odaklanıldığından tarihi doku içindeki sosyal hayatla birlikte korunmasından da ekonomik değer üretecek şekilde korunması ön plana çıkmıştır. Dolayısıyla günümüzde de devam etmekte olan restorasyon çalışmaları ile konut alanları ticari alanlara dönüşmüş ve tescilli yapılar turistlere yönelik dükkanlar ya da konaklama alanları olarak kullanılmaya başlanmıştır. Artan kent nüfusu ve turist ziyaretleri sonunda karayolu ulaşımına alternatif ulaşım imkanları geliştirilmiş, 2006 yılında matris rota üzerinde Galata Köprüsü'nden Tophane'ye, Kabataş'a uzanan tramvay hattı inşa edilmiştir. 2019 yılında açılan mega proje Galataport, tarihi kent çekirdeğinin kıyıyla kurduğu ilişki, silüete ve dokuya uyumu açısından tartışma konusu olmakla birlikte, sosyo-ekonomik yapının değişmesindeki etkisi ile de gündeme gelmiştir.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Beyoğlu tarihi kent çekirdeği dokusunun ilk yerleşimin kurulduğu 300lü yıllardan günümüze kadarki 1700 yıllık gelişim süreci dönemlerin sosyo-ekonomik, kültürel ve politik çevreleri bağlamında incelenmiştir. Öncelikle Beyoğlu'nun tarihi kent dokusu Haliç kıyısında oluşup kıyı boyunca ilk olarak kuzey-doğuya yani Tophane'ye doğru genişlemiş, sonra Tophane yamaçlarının kuzeyine doğru yayılmıştır. İlk yerleşim dini yapılar ve yönetim birimlerden oluşan bir iç kutup etrafında şekillense de kent surları 1400lü yıllara kadar dokunun büyümesini sınırlayıp kentin çeperini tanımlamıştır. Sur dışında inşa edilen iç kutuplarla yerleşim lekesi Beyoğlu yamaçlarında ve Tophane'de büyümeye başlarken kuzeyde bu kutupları birleştiren kıyıya paralel yeni bir matris rota oluşmuştur. Matris rotaları birleştiren yapı rotaları genellikle kıyıya dik oluşarak yerleşim gelişmesine hem yön vermiş hem de gelişen yerleşim lekesiyle birlikte şekillenmiştir. 1850lerde kent dokusu neredeyse tamamen yapılaşmış hale gelmiş, artan nüfusun ulaşım ihtiyaçlarını karşılamak için Haliç'in iki kıyısını bağlayan köprülerle matris rotalar birleştirilmiş ve Şişhane'den Karaköy'e inşa edilen tünel hattıyla yeni matris rota yaratılmıştır. İlk olarak etrafında yeni oluşmasını tetikleyen iç kutuplarla yerleşim lekesi büyümüş ve yayılmış, sonra da dokuya eklenen yerel iç kutuplarla yerleşim içinde görece daha küçük odak noktaları oluşmuştur. Özetle, Beyoğlu tarihi kent çekirdeği dokusu ilk yerleşildiği dönemden bugüne kadar aktarılan kutupların ve rotaların bir ürünü olarak varlığını sürdürmüştür (Şekil 12).

Beyoğlu tarihi kent çekirdeği dokusunun 1700 yıllık gelişim süreci incelendiğinde, Cenovalıların 1267'de kenti yeniden inşasını dokunun gelişim eğilimini değiştiren bir kırılma noktası olarak tanımlamak mümkündür. Kent dokusunun ilk inşa edildiği 300lü yıllardan 1267'ye kadar süreçte kentin maruz kaldığı istila ve yıkımlar, deprem ve yangınlar kent dokusu sürekli olarak yıkım ve yeniden inşa döngüsü içine girmiştir. Buna

karşın, 1267'den 1900lara kadar kent dokusu yeni oluşan kutuplar ve rotalar etrafında genişleyerek büyümeye devam etmiştir.

Şekil 12. 300-2025 yılları arasında kent dokusunun kutup ve rotaları.

Beyoğlu tarihi kent çekirdeğinin 1900larda neredeyse tamamen yapılaşmış bir alana dönüşmesiyle doku içerisinde yeni iç kutup ve matris rota oluşmasına alan kalmamış olsa da kent dokusu üç boyutta yükselerek gelişmeye devam etmiştir. Bu kırılma noktasının dışında, dokunun gelişim süreci sosyo-ekonomik, kültürel ve politik pek çok kırılma daha yaşamış; bu da nüfusu, nüfusun mekân kullanımı ve ihtiyaçlarını, mekânı şekillendirecek planlama politikalarını ve tasarım ilkelerini etkilemiş ve değiştirmiş. Sürekli olarak değişen ve dönüşen bu dinamik işığında, kentlerin gelişim sürecinin kesintisiz ve doğrusal bir süreç olmadığı, bu sürecin yıkılıp yeniden inşa olmak kadar büyüyüp genişlemek ya da doygunluk noktasına ulaşsa bile yoğunlaşmaya devam etmek gibi farklı eğilimler barındırdığı ortaya konmuştur. Çalışmanın sonucunda, kent dokusunun gelişim sürecindeki doygunluğa ulaşana yani genişlemesini tamamlayana kadarki süreçte doku biçimlenmesinin kutup ve rota bileşenleri üzerinden okunabildiği, ancak son yüzyılda yaşanan sosyo-ekonomik değişimle yapı ve parsel ölçeğindeki fiziksel dönüşüm süreçlerinin kutup ve rota bileşenleri üzerinden takip edilemediği tespit edilmiştir. Bu bağlamda, sonraki aşamalar için mikro ölçekte bina değişim süreçlerini ortaya koyan detaylı tipomorfolojik incelemelere ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır.

5. KAYNAKÇA

- Akın, N. (1998). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Galata ve Pera. Literatür Yayıncılık.
- Akinci, T. (2018). Beyoğlu Yapılar, Mekanlar, İnsanlar (1831-1923). Remzi Kitabevi.
- Akinci, T. (2019). Cumhuriyet'te Beyoğlu. Remzi Kitabevi.
- Akinci, T. (2021). Galata: İstanbul'un 700 Yıllık Karakteri. Remzi Kitabevi.
- Anadol, K., & Arıoğlu, E. (2004). Galata Kulesi. M. S. Genim, Y. Dağlı, E. Karakaya, M. İstekli, & D. Çakıl (Ed.), Geçmişten Günümüze Beyoğlu içinde (s. 151-160). Taç Vakfı Yayınları.
- Batur, A. (2001). Galata and Pera 1 A Short History, Urban Development Architecture and Today. ARI: The Bulletin of the Istanbul Technical University, 55(1), 1-10.
- Cataldi, G. (2018). Towards a general theory of urban morphology: The type-morphological theory. In Urban Book Series (pp. 65-78). Springer.

- Çebi, Ş. (2025). Kentsel Dokunun Yüz Yıllık Tipomorfolojik Dönüşümü: Tarihi Beyoğlu'ndan Örnekler. (Yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi/Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Dökmeci, V., & Çıracı, H. (1990). Tarihsel Gelişim Sürecinde Beyoğlu. Turing Yayınları.
- Genim, M. S. (2004). Beyoğlu'nun Yerleşim Tarihi. M. S. Genim, Y. Dağlı, E. Karakaya, M. İstekli, & D. Çakıl (Ed.), Geçmişten Günümüze Beyoğlu içinde. Taç Vakfı Yayınları.
- Gül, M. (2012). The Emergence of Modern Istanbul: Transformation and Modernisation of a City. I.B. Tauris.
- Gül, M. (2017). Architecture and the Turkish City: An Urban History of Istanbul since the Ottomans. I. B. Tauris.
- Gülenaz, N. (2004). Bedestenler ve Hanlar. M. S. Genim, Y. Dağlı, E. Karakaya, M. İstekli, & D. Çakıl (Ed.), Geçmişten Günümüze Beyoğlu içinde (s. 213-224). Taç Vakfı Yayınları.
- İrez, F. (2004). Sefarethaneler. M. S. Genim, Y. Dağlı, E. Karakaya, M. İstekli, & D. Çakıl (Ed.), Geçmişten Günümüze Beyoğlu içinde (s. 327-336). Taç Vakfı Yayınları.
- Kristjánsdóttir, S. (2019). Roots of Urban Morphology. *ICONARP International Journal of Architecture & Planning*, 7, 15-36. <https://doi.org/10.15320/ICONARP.2019.79-E-ISSN>
- Kuban, D. (2013). Osmanlı'nın İstanbul'u: Osmanlı Başkenti İstanbul'u Simgeleyen 112 Anıtsal Yapı. YEM Yayın.
- Kuban, D. (2020). İstanbul 1600 yıllık bir Müzedir: Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları. YEM Yayın.
- Küçükerman, Ö., & Kırac, A. B. (2004). Sanayi Devriminin İstanbul'daki İlk Parlak Ürünü Beyoğlu. M. S. Genim, Y. Dağlı, E. Karakaya, M. İstekli, & D. Çakıl (Ed.), Geçmişten Günümüze Beyoğlu içinde (s. 569-581). Taç Vakfı Yayınları.
- Kütükçü, T. (2014). Kadıköy'ün Kitabı. Ötüken Yayınları.
- Maretto, M., & Scardigno, N. (2016). Muratorian urban morphology: the walled city of Ahmedabad. *20(1)*, 18-33.
- Marmara, R. (2020). Osmanlı Başkentinde Bir Levanten Senti Galata - Pera. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Menghini, A. B. (2002). The city as form and structure: urban project in Italy from the 1920s to the 1980s. *Urban Morphology*, 6(2), 75-86.
- Müller-Wiener, W. (2001). İstanbul'un tarihsel topografyası: 17. yüzyıl başlarına kadar Byzantion-Konstaninopolis-İstanbul. Yapı Kredi Yayınları.
- Oliveira, V. (2016). *Urban Morphology*. Springer.
- Ortaylı, I. (1995). İstanbul'dan Sayfalar. İletişim.
- Özuş, E., & Dökmeci, V. (2006). Dönüşüm yaşanan tarihi alanlarda konut fiyatlarında etkili faktörlerin analizi. *İtüdergisi/a*, 5(2), 179-188.
- Scheer, B. C. (2016). The epistemology of urban morphology. *Urban Morphology*, 20(1), 5-17.
- Strappa, G., Ieva, M., & Marzot, N. (2023). The Italian School of Process Morphology. Roots, Methods and Future Developments. *SAJ-Serbian Architectural Journal*, 15(2), 262-271.
- Strappa, G. (2018). Reading the built environment as a design method. In *Urban Book Series* (pp. 159-184). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76126-8_10
- Türker, O. (2016). Pera'dan Beyoğlu'na: İstanbul'un Levanten ve Azınlık Sementinin Hikayesi. Sel Yayıncılık.